

**Koncepční úvahy
k výstavám
»Nadace útěk, vyhnání, smíření«**

9. září 2010

Autoři

Prof. Dr. Martin Schulze Wessel

Dr. K. Erik Franzen

Prof. Dr. Claudia Kraft

Prof. Dr. Stefanie Schüler-Springorum

Tim Völkering

PD Dr. Volker Zimmermann

Dr. Martin Zückert

Předmluva

Předložený text jednoznačně podporují předsedové »Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků« (Miloš Řezník, Edita Ivaničková, Martin Schulze Wessel) a »Polsko-německé komise pro školní učebnice« (Robert Traba, Michael G. Müller). Členům komisí byl text zaslán elektronickou cestou a následně do něj byla zapracována řada jejich podnětných připomínek. Všichni členové komisí, kteří se přihlásili ke slovu, zaujali k textu výrazně pozitivní stanovisko. K formálnímu hlasování v »Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků« ani v »Polsko-německé komisi pro školní učebnice« nedošlo.

Text je chápán jako podnět k diskusi.

Obsah

- 1 Politický akční rámec – 4**
- 2 Historiografická rozhodnutí – 5**
- 3 Útěk, vyhnání, integrace: problémově orientované přístupy – 8**
 - 3.1 Stát – národ – rasa – 8
 - 3.2 Soužití – 9
 - 3.3 Integrace – 10
 - 3.4 Vzpomínka a setkání – 11
- 4 Místa útěku, vyhnání a integrace: topografická modularizace jako výstavní princip – 11**
 - 4.1 Wrocław/Breslau – 12
 - 4.2 Ústí nad Labem/Aussig – 14
 - 4.3 Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne – 15
- 5 Metody a média znázornění – 16**
- 6 Cílové skupiny, propojení se současností a dějepisně-didaktické úkoly historického místa vzdělávání – 17**
- 7 Místa propojení – výstavy »Nadace útěk, vyhnání, smíření« jako platforma evropského zprostředkování historie – 19**

1 Politický akční rámec

V rámci veřejné diskuse o plánovaném muzeálním dokumentačním centru k tématu »útěk a vyhnání« se naposledy hodně hovořilo o nadaci, odchodu členů rady, jmenování nových členů nadační rady apod. Ke koncepční výměně názorů naproti tomu zatím nedošlo. V cestě jí stojí skutečnost, že nadace neumožňuje nahlédnout do svých konkrétních plánů a i po téměř dvou letech od přijetí zákona o nadaci stále ještě nevystoupila na veřejnost s jasnou celkovou koncepcí. Tento návrh obsahuje konkrétní koncept a muzeálně-didaktické úvahy vycházející ze zákonem daného účelu nadace. Cílem je zahájit konečně konstruktivní obsažnou diskusi s mezinárodní účastí.

Vytvoření centrální muzeální vzpomínky na »útěk a vyhnání« je již dlouho tématem politického plánování. Roku 1999 vznesl Svaz vyhnanců (Bund der Vertriebenen) založením »Nadace centrum proti vyhánění« (Stiftung Zentrum gegen Vertreibungen) požadavek na zřízení muzeálního památníku na téma »útěk, vyhnání a integrace«. Roku 2005 se CDU/CSU a SPD ve své koaliční smlouvě dohodly na vytvoření »viditelného znamení« a roku 2008 se vláda ujednotila na vybudování konkrétního vzpomínkového místa v Berlíně. Dne 20. května 2010 byl konečně německým spolkovým sněmem ve 3. čtení modifikován roku 2008 přijatý »zákon o zřízení nadace Německé historické muzeum«. Změny se týkaly zřízení nesamostatné »Nadace útěk, vyhnání, smíření« (Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung) spojeného s jmenovaným zákonem. Tato nadace je pověřena realizací stálé expozice a přechodných výstav.¹

Nejpozději nyní je tedy načase odstartovat veřejnou diskusi o plánovaném muzeálním památníku, který (až jednou dojde k jeho realizaci) bude mít výrazný vliv jako dokumentační a vzdělávací místo k tématu útěk a vyhnání.

1 V koaliční smlouvě mezi CDU/CSU a SPD z 11. listopadu 2005 stálo: »Koalice se přihlašuje k historickému zpracování nucené migrace, útěku a vyhnání. V duchu smíření chceme i v Berlíně vytvořit viditelné znamení, kterým by se – ve spojení s evropskou sítí Paměť a solidarita vedle již zúčastněných zemí Polsko, Maďarsko a Slovensko – připomínalo bezpráví vyhnání a vyhnání provždy zavrhl.« V březnu 2008 byl spolkovým pověřencem pro kulturu a média předložen první, pětistránkový koncept tohoto »viditelného znamení« (viz [www.bundesregierung.de/nsc_true/Content/DE/___Anlagen/BKM/2008-04-09-sichtbares-zeichen-konzeption-barrierefrei,property=publicationFile.pdf/2008-04-09-sichtbares-zeichen-konzeption-barrierefrei](http://www.bundesregierung.de/nsc_true/Content/DE/___Anlagen/BKM/2008-04-09-sichtbares-zeichen-konzeption-barrierefrei.property=publicationFile.pdf/2008-04-09-sichtbares-zeichen-konzeption-barrierefrei)). Dne 14. října 2008 prezentovala koalice ve spolkovém sněmu návrh zákona o »zřízení nadace Německé historické muzeum« Bundestagsdrucksache (Tiskopis spolkového sněmu) 16/10571 (včetně obšírného zdůvodnění), který byl 4. prosince 2008 přijat a 29. prosince 2008 uveřejněn v BGBl. (Bundesgesetzblatt/Sbírka spolkových zákonů) I č. 64, s. 2891. Změny zákona týkající se složení nadační rady a vědeckého poradního sboru nesamostatné »nadace Útěk, vyhnání, smíření« viz Bundestagsdrucksache 17/1400 z 20. dubna 2010. K hlasování o zákoně srov. Bundestagsplenarprotokoll (Plenární protokol spolkového sněmu) 17/43 z 20. května 2010.

2 Historiografická rozhodnutí

Část zákona o zřízení »Nadace útěk, vyhnání, smíření« stanovuje v druhém článku § 16, odstavce 1 účel nadace takto:

»Účelem nesamostatné nadace je udržovat v duchu smíření v historickém kontextu druhé světové války a nacistické expanzivní a vyhlazovací politiky a jejich důsledků při životě památku a vzpomínku na útěk a vyhnání ve 20. století«. Dle odůvodnění zákona má nadace sloužit »poučení a usmíření«.

Politika formulovala vzdělávací a usmiřovací úkol nadace tak jednoznačně, jak to jen bylo možné. Hlavní akcent budoucí stálé expozice nadace přitom má být podle odůvodnění zákona položen na vyhnání Němců. Mezi těmito dvěma zadáními není žádný rozpor. Pouze výstava, která má za úkol vzdělávání a smíření, dostojí i vyhnání Němců. Očividně ale není jasné, jak by taková výstava měla vypadat. Hrozí, že se ze zřetele ztratí dva velmi prosté základní požadavky. A totiž, že výstava musí jasně ukázat, jaká politika k vyhnání vedla. A že musí objasnit kategoriální rozdíl mezi vyhnáním a systematicky prováděným masovým vyvražďováním Židů a jiných skupin obyvatelstva.

Jak ukazují nejnovější prohlášení jejího ředitele, vydává se nadace očividně jinou cestou. Zamýšleno je spodobnění širokého panoramatu evropského fenoménu vyhnání.² Takováto perspektiva, která již byla vyzkoušena roku 2006 v rámci výstavy »Vynucené cesty« (Erzwungene Wege), je především proto pochybná, že nevede k hlubšímu studiu vyhnání a nucených migrací. Výstavní koncept »Vynucených cest« totiž velmi rozdílná vyhnání s různou zkušeností násilí a politickým pozadím převádí na jednoho jmenovatele: anonymní moc nacionalismu vedoucí k etnické homogenitě. Právě díky nacionalismu se prý 20. století jeví jako »století vyhánění«. Konkrétní pachatelé a konkrétní historická pozadí zůstávají v této perspektivě skrytí. Fixace na moderní nacionalismus jako primární nebo dokonce jedinou hnací sílu etnické homogenizace a vyhnání systematicky zatemňuje podstatné rozdíly. O rasově-biologicky odůvodněném a s vyhlazovacími cíly spojeném přesídlování v rámci generálního plánu Východ nelze pojednávat na stejné úrovni jako o násilných, s rozsáhlým vyhlazovacím záměrem ovšem nespojených vyháněních Němců po druhé světové válce. Výstava, kde jsou vedle sebe prezentována evropská vyhnání, obchází jednu zcela zásadní otázku. A totiž, co byla příčina a co následek? Muzeální dokumentace, která se má věnovat vyhnání Němců, nemůže upustit od spodobnění druhé světové války jako primárního kontextu nucených migrací.

Zde navržený koncept proto zdůrazňuje pro fenomény násilí ve 20. století význam nacistické expanzivní a vyhlazovací politiky, aniž by přitom vyjímал předcházející, resp. paralelní

2 Srov. přednášku ředitele »Nadace útěk, vyhnání, smíření«, prof. Dr. Manfreda Kittela, pronesenou dne 21. dubna 2010 při přijetí sněmovní frakce SPD pro vyhnance, utečence a vysídlence v Bavorském zemském sněmu na www.bayernspd-landtag.de/down/PK10/100421Vertrieb_Kittel.pdf.

strategie násilí. Nacistickou politiku nelze pojmout jinak než jako permanentní násilí vůči zcela různorodým skupinám, která ve svém důsledku vedla k plánovanému a systematickému vyvražďování evropských Židů stejně jako k expanzivní a člověkem pohrdající osídlovací politice. Předmětem nacistických přesídlovacích opatření (»Heim ins Reich«) se stalo také německé obyvatelstvo ve východní Evropě. Již před druhou světovou válkou navíc z mnoha skupin obyvatelstva udělala předmět nuceného přesídlování také stalinistická politika. Od roku 1935 do roku 1938 byly menšiny z pohraničních oblastí Sovětského svazu jako Němci a Poláci na západní Ukrajině nebo Finové, Lotyšci, Estonci, Číňané a Korejci deportovány do vnitrozemí. Expanzionistický impetus stalinistické politiky jasně patrný v průběhu války měl pak za následek další nucená přesídlení.

Středovýchodní a jihovýchodní Evropa se mezi lety 1938 a 1945 stala jevištěm expanzionistické mocenské politiky stavějící na regionálních konfliktech mezi různými etniky v těchto zemích. Hitlerova ničivá politika vůči Československu tak využila konfliktů mezi sudetskými Němci a Čechy; Sovětským svazem plánovanému posunutí Polska na Západ nahrával 1943/44 do ruky občanské válce podobný konflikt mezi Poláky a Ukrajinci. Vyhnání bylo prostředkem velké politiky stejně jako nástrojem lokálních „malých“ aktérů občanských válek.

Šestiletá zkušenost s bezbřehým válečným násilím vedla k nárůstu každodenních násilných aktů i na úrovni individuálních historických aktérů. Nacistickým režimem propagovaná a praktikovaná politika »etnické homogenizace« stimulovala konkurenční národní projekty; výjimečná situace války jakoby historickým aktérům otevírala dveře k možným násilným »řešením« etnických konfliktů.

Stejně jako není vyhnání možné omezit na určité – státní nebo nestátní – aktéry, tak se také fenomén odsunu vymyká preciznímu ohraničení. Když je dnes například řeč o »deportaci« Litevců na Sibiř v červnu 1941, pak jen proto, že se tito Litevci později vrátili na Litvu. Pro postižené osoby ale něco takového ještě bylo v červnu 1941 naprosto nejisté. Z jejich tehdejšího pohledu nebyla »deportace« ničím jiným než vyhnáním. Z důvodu neúnosných životních poměrů či blížící se fronty vznikala velmi často situativní nutnost opustit domov. Propagandou navozený, resp. ze skutečných násilných činů Rudé armády plynoucí strach vedl od zimy 1944/45 k masovému útěku východoněmeckého obyvatelstva. I po skončení bojových akcí bylo možné v mnoha z těchto oblastí sledovat protiněmeckou politiku. V důsledku vědomého zanedbávání německého obyvatelstva se životní podmínky jeho příslušníků stávaly čím dál obtížnější a jeho příslušníci se tak cítili být nuceni opustit svou vlast ještě dříve, než bylo zahájeno jejich organizované nucené přesídlování.

Od fenoménu státně či situativně vynuceného útěku, resp. vyhnání je třeba zásadně odlišovat praktiky a plánování genocidy, která postihla Židy, ale také Sinti a Roma, Poláky a jiné skupiny. Šoa s masovými deportacemi a následným systematickým vražděním Židů s deklarovaným cílem jejich naprosté likvidace tak vykazuje charakter, který ji výrazně vyděluje z událostí nucených migrací. Zavraždění milionů lidí vedlo k neodvratnému vymazání rodinné paměti stejně jako vzpomínkové kultury celých sociálních skupin. Nacistickým okupačním režimem systematicky prováděná likvidace polských elit, krajně brutální

pronásledování domnělých nepřátel »nového pořádku« stejně jako politika »přenárodnění« (Umvolkung) na obsazeném území stála život také dva až tři miliony nežidovských Poláků. S nacistickou, resp. sovětskou okupační vládou spojené procesy vyhánění a nucených migrací ve východním Polsku mezi lety 1939 a 1941 postihly tvrdě Poláky stejně jako Estonce, Lotyše, Litevce, Ukrajince a Bělorusy – ve velkém rozsahu a se závažnými důsledky pro individuální a rodinné osudy postižených. Při vyhánění německých a jiných skupin obyvatelstva došlo k mnoha obětem. Sociální život většiny vyhnanců však mohl na jiném místě pokračovat, rodinné a skupinové tradice se mohly dál rozvíjet. Aniž by došlo k bagatelizaci vyhnání v jejich celé brutalitě, musí být tato odlišnost od politiky genocidy jasně ukázána.

Za účelem přiměřené prezentace těchto historických procesů v rámci výstavy využívá zde navržený koncept topografických modulů, což znamená výkladu za pomoci míst společného života a nucené migrace jakými byla např. města Breslau /Wrocław, Aussig/Ústí nebo Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne. Komplexnosti procesů vyhánění iniciovaných Němci a Sověty, které ke konci války ve středovýchodní a jihovýchodní Evropě zpětně působily i na německé obyvatelstvo, je možné nejlépe dostat tím, že často paralelně probíhající, resp. kauzálně spolu související vyhánění budou ukázána na konkrétních historických místech. Sledování takovýchto míst vede k oproštění se od jednodimenzionálních výkladových přístupů, k prolomení jednoduchých schémat obět'-pachatel a umožňuje hledat souvislost mezi státním plánováním a individuálním jednáním aktérů. Přitom je nutné akceptovat i historickou komplexnost, že z obětí se mohli stát pachatelé a naopak. V důsledku války a nucené migrace vznikla v reálných a symbolických topografiích »bílá místa«, která si nově přichozí s často vlastními traumatickými zkušenostmi osvojili a transformovali. Četné nucené migrace zároveň nutně vedly k novým sousedstvím, to znamená k pouze dočasnému či dlouhodobému soužití starých a nových obyvatel. Pro vyhnance se jejich místa původu často stávala *lieux de mémoire*, která nostalgicky prosvětlena zpětně působila na zdomácnění vysídlených osob na novém místě. Po letech mlčení a absence kontaktů však již – v neposlední řadě z iniciativy církevních skupin a zesíleně prostřednictvím politiky – došlo k rozličným setkáním. Zúčastnily se jich nejrůznější skupiny obyvatelstva včetně kdysi odsunutých osob. Sjednocující se Evropa ještě umocnila tento vývoj, při kterém lokální partnerství převzala silnou funkci přeshraničních mostů. Pod vlivem dorůstajících generací se *lieux de mémoire* generací pamětníků starých stejně jako nových obyvatel nezdídko proměnil v místa komplexních, multietnických vzpomínek a trvalých transnacionálních setkávání.

Další části textu jsou věnovány osvětlení základní struktury předloženého výstavního konceptu. Nejprve se jedná o čtyři problémově orientované přístupy, ze nichž je možné odvodit způsoby kladení otázek, s jejichž pomocí se dají lépe pochopit příčiny, pohnutky, průběhy, důsledky a působení nucených migrací. Poté následuje objasnění principu topografických modulací, které by mělo být základem příštích výstav nadace, stejně jako popis tří vybraných lokálních příkladů.

3 Útěk, vyhnání, integrace: problémově orientované přístupy

3.1 Stát – národ – rasa

Pro pochopení násilných masových přesunů obyvatelstva ve 20. století je nezbytně nutné sledovat rovinu pořádkovou a tvůrčí funkcí disponující státní mocí. K vyhnání a nuceným migracím dochází v moderní historii zřídka bez působení státu. Moderní (národní) stát má k dispozici diferencovaný správní aparát, profesionální úřednictvo stejně jako značný počet vědeckých expertů věnujících se klasifikaci a regulaci obyvatelstva. Tato státní infrastruktura působila regulativně a disciplinačně; v extrémním případě sloužila realizaci cílů exterminatorní politiky. Tento případný násilný potenciál státu musí výstava zohlednit. V popředí přitom stojí otázka, jakým způsobem se státní instituce a aktéři podíleli na realizaci politiky zacílené na homogenizaci, resp. ji svými zdroji vůbec umožnili.

Právě v první polovině 20. století se stát ve svém jednání odvolával na kategorie jako národ nebo rasa. Pokud chce ukázat stát jako aktéra, musí výstava o útěku a vyhnání přesně rozlišovat mezi definičními vzory národa a rasy. Zaměření pohledu na nacionalismus jako celoevropský kauzální faktor fenoménu vyhnání, jak je plánováno nadací, zde nestačí. Nejde totiž jen o »etnickou homogenizaci« bez rozdílu. Stát, který sám sebe chápe jako reprezentanta národa, tedy jako národní stát, vyzvedává jako vzor jednotnou národní kulturu charakterizovanou společnými mýty, jazykem a historií. Nevyhnutelným důsledkem kulturního konceptu národa je pak konstrukce etnických většin a menšin. Politika vytlačení a likvidace zaměřená na rasově odlišné osoby vede naproti tomu ke zcela jiným konsekvencím.

Fakt, že moderní stát ze své podstaty nesměřoval k politice ústíci v posledku ve vysídlení menšin, lze jasně doložit na příkladu Československa meziválečné doby. Stát jako národní stát sice nadsadil roli československého národa jako většiny a redukoval pozici Němců, Maďarů a Poláků na jejich menšinovou funkci. Na demokratické participaci a percepce občanských práv však měli podíl všichni. Politické plánování zaměřené na potlačení nebo dokonce vysídlení Němců, které by bylo možné brát vážně, v meziválečné době neexistovalo. V Polsku zůstala až do konce meziválečné doby (1939) otázka etnicko-kulturní podoby národa sporná. Proti vizi znovuoobnovení »staré republiky«, to znamená polyetnického a multikonfesního státu v tradici předmoderní *rzeczpospolita* stál projekt etnický a konfesně (potenciálně tedy nekatolíky, především Židy vyjímajícího) homogenního národa. Možnost vyloučit konfesní či »etnické« menšiny ze státní příslušnosti, či dokonce je v rámci etnické čistky odstranit, si však až do konce druhé polské republiky (1939) nedokázala získat politickou většinu.

Kategoricky zcela odlišné je myšlení politického řádu, který se od roku 1933 stal státní politikou v Německu a který vycházelo ze sociálně-darwinistického chápání národa jako základu kolektivního politického jednání. »Volksgemeinschaft« se podle něj nenacházela v uzavřeném teritoriu státního území, ale »pronikala« do dynamického, expanzivně chápaného »životního prostoru«. Takováto představa politiky byla zaměřena na potlačení či

likvidaci rasově odlišných osob a konkretizovala se v politických dokumentech jako byl Generální plán Východ.

Prostřednictvím problémově orientovaného přístupu »stát – národ – rasa« ukáže výstava národní státy usilující o homogenitu, rasově-biologické plánování a praktiky nacistického Německa, tedy *social engineering* různých politických forem vlády. Přitom by se do zorného pole měli dostat jak státní tak nestátní aktéři, kteří byli za nucené migrace zodpovědní. Zároveň je třeba vylíčit perspektivu těch, kdo nesli následky a kdo byli oběťmi.

3.2 Soužití

Tato problémově orientovaná perspektiva poukazuje na soužití starých a nových skupin obyvatelstva v oblastech postižených vyhnáním. Přitom jde o sociální interakce a jejich politické, právní a ekonomické rámcové podmínky – před, během a po nucených migracích. Až do druhé světové války formovaly topografii střední, východní a jihovýchodní Evropy etnický, konfesně a kulturně heterogenní společnosti. Manévrovací prostor historických aktérů je třeba osvětlit za pomoci perspektivy každodennosti. Všední den zde není chápán jako něco obyčejného, stále se opakujícího. Předmětem zájmu se stávají možnosti jednotlivců přivlastnit si a pozměnit okolní struktury. Jednotlivec tak není vnímán pouze jako objekt státního jednání. Tato perspektiva je o to důležitější, že zde nejde o nostalgický, jakoby statický pohled na »bývalá německá sídelní území«, ale o mnohotvárné sociální interakce, jež vykazovaly obrovskou šíři a byly v neposlední řadě určovány politickými, právními a ekonomickými mantinely. Účelem tohoto přístupu je výrazné zosřtení pohledu na široké spektrum možností, jak zacházet se sociální, kulturní, etnickou, konfesní odlišností.

Každodenní vztahy v hospodářském stejně jako sociálním a kulturním životě nebyly už v době před druhou světovou válkou zcela bezkonfliktní. Jejich aktéři však disponovali obsáhlým repertoárem vyjednávacích možností podpořeným právními možnostmi jako byl například systém ochrany menšin Společnosti národů. Bude třeba především ukázat, jak byly právě v kontextu války a vlády násilí zničeny sociální vztahy a jaké možnosti jednání zůstaly aktérům ve výjimečném stavu válečných událostí. I sousedé byli vrahy, svědky vražedných akcí a profitovali z vyhnání.

Jako doplněk k problémově orientovanému přístupu »stát – národ – rasa« je tedy třeba přiblížit jednotlivé prostory pro jednání individuálních historických aktérů. Tím se prolomí systémové rámcové vyprávění a dojem zdánlivě nevyhnutelných vývojových procesů. V neposlední řadě má být návštěvník výstavy vybídnut k hledání nahodilostí historických situací. Zcela konkrétně bude předmětem zájmu také otázka, kdo se jakým prisouzením stal obětí násilí a vyhnání. Důležitou roli přitom hrály elementy rasismu a antisemitismu, centrální pro nacistické politické zřízení, které ve svém vražedném, o »rasovou čistotu« a »životní prostor« usilujícím důsledku vedly nejen k masovým vyhnáním a deportacím, ale také k masovému vraždění evropských Židů stejně jako k exterminátorským plánům a praktikám

vůči tak zvaným „slovanským podlidem“. Představy radikální společenské exkluze však v prostředí druhé světové války nebyly cizí ani jiným politickým zřízením – ačkoliv v důsledku extrémní biologizace je zde nacionálního socialismu singulární. Vytvoření »cizosti«, které vyhnáním předcházelo, mohlo navazovat na zcela odlišné představy o společenském řádu (vytvářející kritéria pro exkluzi na základě nejen biologických, ale také sociálních hodnocení), které se zakládaly i na zkušenostech historických aktérů z jejich životního prostředí. Výstava má ukázat, jak takovéto představy o řádu jednotlivé lokální společnosti formovaly.

3.3 *Integrace*

Historická zkušenost útěku a vyhnání nekončí příchodem na nové místo. Jako nedílné součásti migračních fenoménů přináší zvláštní význam integračním procesům. Pod pojmem integrace je zde chápán oboustranný sociální a kulturní přizpůsobovací proces, ke kterému dochází mezi skupinami přistěhovalců a místním obyvatelstvem. Takovéto z části konfliktní akulturační procesy mezi domácími a nově příchozími, které ve Spolkové republice, v NDR a v Polsku v konečném důsledku proběhly úspěšně, je třeba sledovat od poválečné doby až do současnosti.

Po příchodu do nového prostředí reagovali jednotliví přistěhovalci veskrze odlišně: někdo šel hned nebo o něco později dál, vrátil se zpět k výchozímu místu nebo zůstal trvale v novém domově. Je třeba hledat odpověď na otázku, do jaké míry může být v jednotlivých případech integrace chápána jako asimilace, tedy jako dlouhodobý, každodenní proces, během kterého ztratily po několika generacích rozdíly mezi staro- a novousedlíky z velké části na významu. Přímo s tím spojené jsou možné změny charakteristických znaků identity. Kdo například sám sebe jak dlouho vnímal jako vyhnance nebo jako cizince? A proč?

Dále jsou relevantní následující otázky: jaké sociální a právní rámce hráli rozhodující roli v tom, zda byl mnohvrstevný integrační proces mezi domácími a nově příchozími v posledku vnímán jako »úspěšný«, resp. na úrovni individuální zkušenosti jako neúspěšný? Jak se (re-)konstruovaly sociální společenství nových obyvatel a v jakých sociálních a politických kolektivech se organizovala jejich vzpomínka na starý domov? A za jakým účelem?

Předmětem zájmu jsou také následné migrace do jednotlivých výchozích bodů přesunu obyvatelstva. K tomu se řadí znovuosídlení pohraničních oblastí českých zemí opuštěných Němci stejně jako integrace teritorií, která v důsledku geopolitického znovuospořádání východní Evropy změnila svou státní příslušnost – jako nová severní a západní území Polska. Na těchto příkladech je možné názorně ukázat, jak válka a násilné přesuny obyvatelstva dlouhodobě působily na sociální vztahy lidí, jak se předávaly dál pocity cizoty, resp. prozatímnosti – v neposlední řadě i u těch, kdo se sami nestěhovali, nad jejichž hlavami ale došlo k posunutí teritoriálních hranic. Dále je také třeba komparativně a doplňkově zohlednit neválečné přistěholectví druhé poloviny 20. století a jeho integrační dějiny.

3.4 Vzpomínka a setkání

Čtvrtý přístup zpracovává dodnes trávající reflexi nucených migrací mezi lety 1938 a 1950 a jejich následky. Předmětem zájmu je přístup bezprostředně postižených osob stejně jako evropských společností/států k historickým událostem útěku a vyhnání. V důsledku politických změn a společenských transformací podléhal tento výrazným změnám.

Do zorného úhlu se vedle státních forem dějepisné politiky mající někdy tabuizační až represivní charakter či materiálních požadavků na odškodnění a morálních nároků ze strany svazů obětí dostává i angažmá jednotlivých vyhnanců či občanskospolečenských iniciativ. Ty díky mezilidským setkáním často přispěly k dialogu, k výměně a usmíření. Obzvláště poučný by pro návštěvníky mohl být poukaz na vztah mezi často potenciálně konfliktní politikou přístupu k minulosti praktikovanou německými svazy vyhnanců a krajanskými sdruženími na straně jedné a politickými a společenskými reakcemi v oblastech jejich původu na straně druhé, třeba na příkladu ohlasů na srazy vyhnanců konané ve Spolkové republice Německo. Pozornost si zaslouží otázka, jak vyhnanci a nuceně přesídlení vnímají sami sebe. Přitom je třeba zohlednit nejen postižené Němce, ale také Poláky, Ukrajince, Čechy a jiné. Individuální vnímání sebe sama by mělo být dáno do souvislosti s tím, jaký se vyhnáním a nuceným migracím dává smysl kolektivně.

Prostřednictvím přístupu »vzpomínka a setkání« bude možné ukázat rozmanité historicko-kulturní fenomény – jako tak zvaná »místa paměti« – a přitom objasnit vývoj v německé, polské, české, slovenské, maďarské či jiné národní společnosti stejně jako transnacionální fenomény. Takovýto přístup se dá velmi dobře uplatnit v topografických modulech, které budou popsány v následujícím oddíle – třeba na příkladu domovských jizeb (Heimatstuben), regionálních a zemských muzeí, pomníků a památníků, pamětních knih (Heimatbücher) a beletristiky, patronátu nad městy (Städtepatenschaften) a partnerství mezi nimi, literárních, filmových, hudebních a divadelních zpracování nebo veřejných politických a mediálních kontroverzí.

4 Místa útěku, vyhnání a integrace: topografická modularizace jako výstavní princip

Dějiny se odehrávají v prostoru, na konkrétních místech. Nevyznačují se tím, že by se v nich za sebe pečlivě řadily řetězce událostí, ale tím, že na místě dějinné události neexistuje pouze jedna historie, jeden »příběh«, že se zde vždy odehrává mnoho »příběhů« současně, které si i odporují. Konkrétní místo není pouze nehybným jevištěm příběhů, ale samo o sobě představuje integrální součást těchto mnohotvárných a rozporuplných procesů. Z tohoto důvodu je třeba v případě výstav »Nadace útěk, vyhnání, smíření« využít topografického přístupu. Popisované události se komprimují v místech a ta se stávají strukturálním elementem výstavy.

Pomocí topografického vyprávěcího principu je možné na vybraných případech exaktně ukázat, jak byly četné migrační procesy ve 20. století v rámci jednoho malého místa vzájemně propletené. Do zorného úhlu se tak dostanou i společenské, sociální, hospodářské a kulturní komponenty, které ve spojení s procesy nucených migrací disponují specifickým vysvětlujícím potenciálem a které je možné návštěvníkům výstavy názorně ukázat. Díky svému spodobnění jako výchozí a konečný bod migračních pohybů, a to někdy i rozdílných skupin, navíc konkrétní lokality získávají jasné obrysy jako transnacionální místa vzpomínek a zapomnění.

Využití principu topografické modularizace tedy neaspiruje na vytvoření nějakého více či méně abstraktního »velkého vyprávění«, ale na spojení jednotlivých mikroregionálních a mikrolokálních příběhů. Tento přístup vychází z přesvědčení, že komplexní a emočně vysoce nabitá dějinná událost by měla být zobrazena za pomoci setu samostatných, avšak vzájemně propojených stavebních kamenů, aby byla individuálně uchopitelná a zároveň racionálně pochopitelná pro velký počet návštěvníků.

Výběr míst, která by se měla prezentovat, je nutno přizpůsobit výchozím a cílovým lokalitám útěku, vyhnání a vysídlení Němců v kontextu druhé světové války. Takovýto výběr exemplárně znázorní nucené migrace Němců, aniž by chtěl sloužit jako červená nit všeobjímajícího, nivelizujícího evropského příběhu o obětech. Mnohem spíš má tento přístup vést k lepšímu pochopení příčin a následků komplexních a komplikovaných přesunů obyvatelstva a dlouho trvajících migračních procesů v Evropě.

Jak je ukázáno v následujících oddílech, příkladem vyprávěčského a tematického potenciálu topografických modulů mohou být města Wrocław/Breslau, Ústí nad Labem/Aussig an der Elbe nebo Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne. K spodobnění procesu nucené migrace, integrace a jejich dějinně-kulturního zpracování se nabízejí i jiná místa střední, východní a jihovýchodní Evropy. K vylíčení integrace utečenců a vyhnanců by mohla být doplňkově vybrána i místa ve staré Spolkové republice Německo nebo v NDR.

4.1 Wrocław/Breslau

Vratislav (Breslau/Wrocław) se svými rozmanitými historickými zkušenostmi (zeměpanská příslušnost ke koruně polské, k Čechům, k habsburskému soustátí a k Prusku) leží v pro střední Evropu typickém hraničním a kontaktním prostoru. Město nabízí příklad kompletní výměny obyvatelstva: z německého Breslau se v důsledku pronásledování Židů a poté útěku a vyhnání Němců a novoosídlení Poláky stala polská Wrocław. V důsledku své polohy na východní periférii německé říše, získalo město již během Výmarské republiky výrazné postavení v rétorice německého »národnostního boje« a platilo za »baštu německého východu«. První opatření vedoucí k vyhnání byla zahájena po převzetí moci nacionálními socialisty a byla namířena proti vratislavským Židům: z přibližně 20.000 vratislavských Židů mohla do propuknutí války asi polovina emigrovat, zbývající byli až na cca 150 osob žijících ve »smíšených manželstvích« mezi lety 1941 a 1944 deportováni a zavražděni.

Během války se složení obyvatelstva ve městě dále změnilo v důsledku přeložení významných zbrojařských podniků a přemístění nuceně nasazených do Vratislavi. Zimní ofenzíva Rudé armády vedla od ledna 1945 k přívalu utečenců z východněji položených oblastí Německé říše a k rapidnímu nárůstu počtu obyvatel Vratislavi. Ze strany nacistických úřadů a wehrmachtu příliš pozdě zahájená a naprosto chaoticky probíhající evakuace města v lednu 1945 si stejně jako obléhání »pevnosti Breslau« vyžádala mnoho obětí. Když pak v návaznosti na spojenci schválený »posun na západ« připadla Wrocław Polsku, bylo město velmi zničené – se stále ještě početným německým obyvatelstvem, které v důsledku snahy mnoha utečenců vrátit se po skončení války do svých domovů během celého roku 1945 dále narůstalo.

V polských teritoriálních plánech pro dobu po skončení války zprvu Breslau nehrálo žádnou významnější roli; teprve po naprostém zničení města po Varšavském povstání roku 1944 se ozvalo hlasité volání po kompenzaci za polské hlavní město dolnoslezskou metropolí. V měsících bezprostředně po skončení války vznikl komplexní trojúhelník vztahů mezi sovětskými vojenskými veliteli, polskými správními jednotkami a německým obyvatelstvem, kteří se snažili vybudovat staré správní struktury, resp. nové politické organizace (»antifašistické sdružení«). Již od jara 1945 přicházeli do Dolního Slezska a Vratislavi i polští vyhnanci z východopolských území, která připadla Sovětskému svazu. Polské úřady pak měly velké problémy, jak poskytnout často zcela nemajetným a vyčerpaným lidem přístřeší a obživu. Než začalo (a potom ještě dlouho trvalo) v únoru 1946 masové vysídlování Němců žili tedy Němci a Poláci vedle sebe a (vzhledem k vysloveně stísněným prostorovým podmínkám) často i spolu.

Životní podmínky Němců se přitom rapidně zhoršovaly. Byli nasazováni na nucené práce, vyháněni ze svých příbytků a umisťováni do často špatně vybavených společných příbytků; byli vystaveni diskriminujícím opatřením – jako například velmi rychle opět odvolané povinnosti nosit speciální označení – a neřídka se stávali oběťmi krádeží stejně jako násilného a zlovolného jednání, takže u nich během roku 1945 výrazně zesílilo přání opustit domov, který se jim odcizil. Vedle co možná nejefektivnějšího využití německých pracovních sil pro znovuvýstavbu se zájem polských úřadů stále více zaměřoval na co nejrychlejší odsun německého obyvatelstva, aby se udělalo místo pro osoby vyhnané z východních oblastí meziválečné polské republiky ale také pro velkou skupinu lidí z centrálního Polska, kteří v důsledku válečných zkáz přišli ve své domovině o veškerý majetek. Navíc to odpovídalo maximě polských komunistů, kteří stále výrazněji určovali politické dění, vytvořit z Polska etnicky homogenní národní stát. I přesto však na začátku roku 1946 ještě ve městě žilo cca 120.000 Němců.

Wrocław byla navíc jedním z centrálních míst, kam směřovali ti, kdo přežili polský holocaust. Osoby, které se vracely z koncentračních táborů, úkrytů a lesů narážely v atmosféře etnické, nyní ale také socialistické homogenizace na odmítavé reakce polské společnosti. Bezdomovectví bylo proto osudem, který sdílelo mnoho skupin obyvatelstva usazených v poválečné Vratislavi: Němci vystavení narůstající marginalizaci a pauperizaci, »východní Poláci« vnímání kvůli svému často rozhodnému antikomunistickému postoji (plynoucímu v neposlední řadě ze zkušeností se sovětskou okupací let 1939–1941) novými polskými

elitami s nedůvěrou, stejně jako Židé, kteří přežili šoa a zcela bez prostředků se pokoušeli zakotvit ve společnosti bojující o zdroje, v níž nezřídka dál působily antisemitské diskurzy a praktiky stigmatizace a vyloučení. I když se noví držitelé moci snažili město (i co se jeho vnější podoby týče) co nejdříve popoľštit, zůstala Wrocław pro mnoho svých nových obyvatel ještě dlouho »cizím městem«.

Během desetiletí po skončení války došlo konečně ze strany jeho nových obyvatel ke každodennímu osvojení si města. To se projevilo v rostoucí polské sebedůvěře v ofenzivním přístupu ke kulturní a architektonické pozůstalosti z »německého období«. Dnes je Wrocław světu otevřenou metropolí, která se nejruznějšími způsoby vypořádává s komplexní minulostí a nebojí se otevřeně zabývat tématem masového vyhnání Němců a integrovat jej do svých dějin. Na tomto otevření se minulosti měli podíl také bývalí němečtí Vratislavané, kteří své rodné město navštěvovali a svou ochotou k dialogu a upřímným zájmem o město a jeho nové obyvatele položili základ k důvěryhodné komunikaci i o obtížných a bolestivých tématech minulosti.

4.2 *Ústí nad Labem/Aussig*

Město Ústí nad Labem (Aussig an der Elbe) v severních Čechách bylo za první Československé republiky (1918–1938) místem soužití Němců, Čechů a Židů, přičemž křesťansko-německé obyvatelstvo tvořilo jeho zdaleka největší část. Počet obyvatel, výrazně rostoucí od 19. století, a jejich národnostní složení byly mimo jiné důsledkem industrializace daného regionu a s tím spojené pracovní migrace. V souvislosti s tak zvanou »sudetskou krizí« a začleněním převážně Němci obydlených pohraničních oblastí Československa do Německé říše po uzavření Mnichovské dohody z 29. září 1938 uprchlo mnoho Čechů, Židů a německých antifašistů do vnitrozemí. Město Aussig se jako sídlo stejnojmenného vládního okresu vyvinulo v politické a administrativní centrum nově zřízené »Říšské župy Sudety«. Jako vysoce industriální oblast navíc hrálo město a okres Aussig významnou roli v německém válečném hospodářství, takže sem vedle válečných zajatců a nuceně nasazených ze Sovětského svazu, Polska a Francie bylo umístěno také mnoho českých dělníků z roku 1939 vytvořeného Protektorátu Čechy a Morava. Zbylí židovští obyvatelé byli zbaveni práv a majetku, deportováni a nakonec z velké části povražděni.

1944/45 se ve městě také nacházelo mnoho žen a dětí evakuovaných sem před bombardováním válkou z jiných oblastí Německé říše stejně jako utečenci především ze Slezska. Brzy po skončení války začalo »divoké« vyhánění německého obyvatelstva, přičemž během první fáze fungovalo jako hlavní přijímací oblast Sasko v sovětské okupační zóně. Řada dalších osob byla – často za extrémně tvrdých podmínek – internována v táborech a nasazena na nucené práce. Ústí nad Labem se navíc stalo dějištěm jednoho z nejkrvavějších excesů vůči Němcům v poválečném Československu: při pogromu ze dne 31. července 1945 zemřelo podle dnešních odhadů 80 až 100 lidí. Došlo k tomu v době Postupimské konference, na níž se jednalo také o nuceném vysídlení Němců z východní Evropy.

Do roku 1947 byla většina Němců z Ústí vysídlena, od 1946 i do americké okupační zóny. Stejně jako v případě jiných skupin vyhnanců probíhala často integrace nově příchozí jak v sovětské okupační zóně tak i v západních okupačních zónách obtížně. Paralelně s tím začalo znovuosidlování města a regionu Ústí přistěhovalci z vnitrozemí a ze slovenské části země (mnoho z nich bylo romské národnosti) stejně jako reemigranty ze zahraničí. I v tomto případě se vytváření nové společnosti v československých pohraničních oblastech z heterogenních skupin přistěhovalců a českých starousedlíků ukázalo být nesnadným integračním úkolem.

Na příkladu města a regionu Ústí/Aussig je tak možné přiblížit hned několik tematických oblastí: industrializaci a pracovní migraci, nacistickou okupační politiku v Čechách a na Moravě včetně pracovního nasazení cizinců do válečného hospodářství, zbavení práv, majetku, deportace a vyvraždění Židů, násilnými trestnými činy provázené vyhnání a nucené vysídlení Němců z Československa a konečně československé znovuosidlování. Tak zvaný »ústecký masakr« je navíc pro Němce vysídlené z Československa dodnes důležitým místem paměti a příkladem pro (někdy kontroverzní) publicistický a historickovědní přístup k tématu vyhnání a nuceného vysídlení jak ve Spolkové republice Německo, tak i v České republice. V Česku je dnes Ústí nad Labem centrálním místem vědeckého zpracovávání dějin Němců v českých zemích, v budoucnu má právě zde vzniknout stálá expozice na toto téma.

4.3 Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne

Na příkladu města Vilnius/Wilna/Wilno/Wilne má být ukázáno, jak úzce byla druhá světová válka spojena s celým komplexem státních a nestátních politik násilí. Jako nepřímý důsledek k tomu patří také nucené přesídlování ke konci války, kterým byly ve Vilnius/Wilně, městě s jen málo německými civilními obyvateli, postiženi zde usazení Poláci. Na základě »sovětsko-německé smlouvy o hranicích a přátelství« ze září 1939 byla Litva okupována Sověty.

V týdnu před německým útokem na Sovětský svaz v červnu 1941 bylo přibližně 20.000 vůči Sovětům domněle nepřátelsky zaměřených osob deportováno z Litvy do vnitrozemí Sovětského svazu, z toho 70 % Litevců a 18 % Poláků. S německým obsazením Litvy se bezprostředně pojily cílené vražedné akce vůči Židům. Operační oddíly bezpečnostní policie začaly v červnu 1941 deportovat Židy do Paneriai, železničního uzlu nedaleko Vilnius, a tam je střílet. Vražedné akci operačního oddílu 3 pečlivě zdokumentované v tak zvané Jägerově zprávě padlo již v prvních měsících okupace za oběť víc než 10.000 Židů. Do konce války byli téměř všichni židovští obyvatelé města zavražděni a jedno z největších center židovského života ve východní Evropě bylo vymazáno. Došlo k tomu ne bez přičinění litevských sousedů, u nichž nacistická propaganda, podle které byli »židovští komunisté« identiční se »sovětskými okupanty«, padla na úrodnou půdu. Stejně jako litevský antisemitismus získal za podmínek německé válečné politiky zcela novou logiku násilí, tak dostal ve znamení války jiný charakter i starý konflikt mezi Litvou a Polskem o

historický nárok na Vilnius/Wilno. Polská Armia Krajowa (zemská armáda) vedla svůj partizánský boj na Litvě nejen proti německým okupantům, ale i proti sovětským partyzánům a litevským policejním jednotkám; správa obsazené Litvy, které dominovali Litevci, se zase starala o to, aby byli nábořem nuceně nasazených do Německé říše postiženi téměř výhradně Poláci. Za podmínek druhé světové války se tak z již dříve existujícího konfliktu mezi Litevci a Poláky stal urputný boj, který na konec donutil Poláky opustit Vilnius. Potom, co v červenci 1944 Rudá armáda dobyla město, uzavřela SSSR ještě v září téhož roku s provizorní polskou vládou loajální vůči Sovětům, lublinským komitétem, dohodu o tak zvané »repatriaci« litevských Poláků z Litevské SSR do Polska. V té době ztratilo město polovinu svého předválečného obyvatelstva: žilo zde již jen 106.000 lidí, z toho 8.000 Litevců a skoro 90.000 Poláků. Tisíce z nich byly do května 1945 zatčeny a poté odsunuty. V září 1946 opustil město poslední transport s polskými vyhnanci. V druhé vystěhovalecké vlně během Chruščovovy éry, v letech 1955 až 1958, opustila město většina zbývajících Poláků. Nové hlavní město Litevské SSR ztratilo obě své hlavní skupiny obyvatel, Poláky a Židy. Směrnici sovětské politiky ve vztahu k městu, které se mělo depolonizovat, bylo vytěšňování a zamlčování. Zapomenuta měla být i židovsko-jidiš minulost města. Polský název města tak nesměl být užíván, jazyk jidiš a vzpomínka na šoa byly stigmatizovány. Dnes nachází polská a židovská vzpomínka na Wilno, resp. Wilne vztažné body v muzeích a městských hřbitovech, které podávají svědectví o minulosti.

5 Metody a média znázornění

První koncept spolkového státního ministerstva kultury k »viditelnému znamení« z roku 2008 předpokládá zapojení generace, která útek a vyhnání zažila, prostřednictvím vyličení příběhů jednotlivců. Za tímto účelem by měly být využity biografické vyprávěcí linie. Tomuto úkolu chce předložený koncept dostát tím, že topografický přístup spojuje s vyprávěním individuálních příběhů nuceně vysídlených a vyhnaných osob. Ty ovšem nemají být určovány monodimenzionálními kategoriemi. Nuceně vysídlené nelze redukovat na výlučnou identitu „vyhnanců“. Při jejich spodobnění je nutno zohlednit i jiné biografické kategorie: např. původ, stáří, pohlaví, generaci, sociální vrstvu a městské či venkovské pozadí. Tímto způsobem by se mělo podařit muzeální formou prezentovat individuální identity, které byly a jsou trvale, nikoliv však výlučně poznamenány nucenou migrací – do zorného pole se tak systematicky dostanou i integrační procesy.

Principiálně multiperspektivní přístup předloženého konceptu vyžaduje zohlednění různých názorů a různých skupin. Pro pochopení (nucené) migrace mají výraznou hodnotu interakce mezi (nucenými) migranty a jejich spoluobčany, sousedy či kolegy v práci, a to jak ve výchozím tak i v cílovém regionu. Pro zpřítomnění takovýchto interakcí je třeba využít velkého množství ego-dokumentů různých aktérů. K písemné formě patří dopisy, deníky, zprávy a prožitých událostech. K tomu se přidávají audiovizuální média: zaznamenané rozhovory, filmové, resp. videonahrávky.

Jak stálou expozicí tak i přechodné výstavy nadace je vzhledem k jejich pedagogickému charakteru třeba vybudovat jako historickou dokumentaci postavenou především na filmových, auditivních, fotografických a písemných pramenech. Třidimenzionální exponáty by měly hrát jen podřadnou roli. K lepšímu pochopení minulosti mají přispět názorné, krátce popisné texty stejně jako graficky komprimované avšak sekvenční projekce (statistické materiály, mapy dokumentující fyzickou, hospodářskou, sociální a politickou geografii, souhrnné diagramy etc.). Divákům není určena role těch, kdo »prožívají«, ale těch, kdo hledají a kdo se ptají. Vůdčí perspektivou je kriticky distancované zpracování; proto je třeba vzdát se inscenační orientace na zážitky.

6 Cílové skupiny, propojení se současností a dějepisně-didaktické úkoly historického místa vzdělávání

Výstavy nadace jsou zaměřeny na velmi heterogenní cílové skupiny. To je důsledek zadání zákona, emocemi naplněnému tématu a v neposlední řadě polohy výstavního místa. Podle prvního koncepčního návrhu spolkového státního ministerstva kultury k »viditelnému znamení« z března 2008 a podle výkladu návrhu zákona o zřízení Nadace Německé historické muzeum má být téma přiblíženo především »mladé generaci«. Výstava je proto v prvé řadě zprostředkovatelským a učebním místem, kde se školní třídy a další skupiny mládeže mají senzibilizovat vůči této tematické oblasti soudobých dějin sahající od válečných zločinů přes vyhnání a nucené vysídlení až k otázkám začlenění skupin obyvatelstva do různých přijímajících oblastí. Tím se nabízí možnost rozvíjet uvědomění pro komplexní souvislosti porušování lidských práv stejně jako pro jejich politické a individuální důsledky.

Vzdělávací úkol se pochopitelně vztahuje také na velkou cílovou skupinu jednotlivců, kteří mají k tématu osobní vztah. Tato skupina se skládá z těch, kdo jsou jako příslušníci generace přímých účastníků či jejich potomci útěkem a vyhnáním přímo či nepřímo postiženi. Prostřednictvím komparativně zaměřené výstavy jim má být dána příležitost díky širokému historickému zakotvení a zkušenostem druhých doplnit své vlastní osobní vzpomínky. Navíc se zde nabízí šance iniciovat mezigenerační dialog na toto téma.

Zvláštní výzvu představují návštěvníci, především žáci a mládež, s migračním pozadím. Zde jsou žádoucí pedagogické koncepty a vytvoření specifických vztahných bodů k světu vlastních prožitků. Pokud se u této skupiny (a také u všech dalších návštěvníků) podaří vytvořit povědomí o historických předpokladech a politickém pozadí přistěhovalecké země Německo a vzbudit zájem o téma nucených migrací, pak výstava dosáhla jednoho důležitějšího cíle.

Dále je výstava zaměřena na návštěvníky z ciziny. Ti budou vzhledem k centrální poloze výstavního místa v Berlíně tvořit jednu z největších skupin. Mezi nimi se najdou i příslušníci států, které byly událostmi války a vyhnání postiženy a které výstavu vnímají zvláštním způsobem – někteří z těchto návštěvníků by přitom mohli mít také přímý či

nepřímý osobní vztah k tématu. To vyžaduje multiperspektivní výstavní koncepci. Utrpení německých vyhnanců představuje těžiště, nikoliv však jediný úhel pohledu. Integrovány by měly být různé historické výklady stejně jako vzájemně se od sebe odlišující a měnící se společenské paměťové vzory.

Celkově je nutno vycházet z toho, že většina návštěvníků bude mít jen malé a často jednostranně determinované povědomí o této tematické oblasti. Z toho vyplývá pedagogický úkol vytvořit co možná nejlépe pochopitelný a diferencovaný obraz. Pro takto heterogenní publikum by proto měla být připravena výstava zaměřená na různé cílové skupiny a způsoby zprostředkování, stejně jako průvodcovské služby, odpovídající doprovodné programy, didaktické materiály a individuální nabídky, které by zohledňovaly dosavadní rozdílné znalosti a odlišné horizonty zkušeností, zájmů a motivací, poskytovaly prostor pro komunikaci a vybízely k historické analýze a zhodnocení. Navíc je třeba vytvořit možnost přípravy na návštěvu expozice a jejího následného zpracování na internetu.

Výše zmíněné principiálně multiperspektivní koncepční pojetí by mělo být zajištěno také video-instalací, která může být pojata jako prolog či epilog k výstavě nebo se také nacházet v jejím středu. Zde by byli v krátkých interview ukázáni lidé vyjadřující se k historickým a aktuálním událostem spojeným s útekem, vyhnáním, etnickými čistkami nebo jinými nucenými migracemi, ale také k integračním procesům, k vnímání domova stejně jako k vlastnímu chápání historicko-politických fenoménů. Popsány přitom mohou být vlastní zkušenosti, tradice rodinné paměti, zájem o téma a vztah k němu stejně jako osobní hodnoty. Cílem této videoinstalace je vtáhnout diváky všech věkových skupin (od 14 let) do výstavy a tím z nich samotných udělat její předmět. Instalace je zamýšlena jako diskusní fórum a měla by diváky motivovat k reflexi vlastních znalostí, vlastního postoje a obrazu minulosti a k mezigenerační, případně také přeshraniční diskusi.

Pro ozřejmení rozdílnosti a někdy i rozporuplnosti jednotlivých postojů k nadační tematice je třeba, aby v tomto videofóru dostali prostor k vyjádření nejen lidé z Německa (vyhnanci, ne-vyhnanci, pozdní vystěhovalci, bývalí gastarbeiteri a osoby hledající azyl stejně jako jejich potomci) ale také obyvatelé jiných evropských zemí. Takovéto transnacionální panorama současných náhledů má – vedle historických informací obsažených v samotné výstavě – za úkol poskytnout každému návštěvníkovi možnost vědomě se zabývat tématy nucené migrace a integrace ve svém vlastním životě. Výstava by tak mohla dostát požadavku formulovanému v prvním konceptu spolkového státního ministerstva kultury k »viditelnému znamení«: být »místem setkání a dialogu«.

7 Místa propojení – výstavy »Nadace útěk, vyhnání, smíření« jako platforma evropského zprostředkování historie

Struktura topografických výstavních modulů osvětluje na konkrétních příkladech mezinárodní dimenzi tématu a reprezentuje transnacionální otevření perspektiv. Topografické moduly ukázané ve stálé expozici například mohou být jako putovní výstavy prezentovány v Německu a v jiných evropských zemích.

Stejně jako mohou moduly sloužit jiným zařízením (muzea, kulturní zařízení, občanskospolečenské skupiny) jako podnět, jak koncipovat vlastní lokálně- a regionálněhistorické výstavní projekty, tak by měly výstavy jiných institucí inspirovat pracovníky nadace k dalšímu rozvíjení již existujících modulů berlínské stálé expozice stejně jako k vytváření modulů zcela nových.

Koncept státního spolkového ministerstva kultury z března 2008 předpokládá, že by se na ploše 400–600 metrů čtverečních měly pravidelně konat doplňující přechodné výstavy vztahující k celkové tematice nucených migrací (srov. také zákon o nadaci § 16 odst. 2 věta 2). To umožní v kooperaci se zařízeními podporovanými na základě § 96 BVFG (Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge / Zákon o záležitostech vyhnanců a utečenců), s »Evropskou sítí Paměť a solidarita« stejně jako s domácími a zahraničními muzei a podobnými institucemi vypracovávat a prezentovat výstavy. Touto cestou bude možná trvalá výměna s evropskými partnery, což zároveň povede k nutnému rozšíření pohledů na téma nucených migrací.

V přechodných výstavách by měly být na principu topografických modulů přiblíženy také fenomény nucených migrací celého 20. století, a to jak v Evropě tak i mimo ni. Příkladem mohou být: Srebrenica (Bosenská válka v devadesátých letech), Izmir / Smyrna (řecko-turecký konflikt na počátku dvacátých let) nebo Darfur (občanská válka v Súdánu od roku 2003). Tyto výstavy je možné realizovat buď přímo na místě ve spolupráci s partnery z východu nebo je do Berlína přivést jako zápůjčky. Přechodné výstavy by se však neměly nutně vázat na topografický princip stálé expozice. Lze si je představit také vytvořené na základě jiného problémově orientovaného, komparativního přístupu. Například by se zde dalo ukázat, jakým způsobem různé skupiny a svazy obětí např. z Německa, Polska, České republiky, Řecka, Turecka, Arménie, Palestiny či Bosny chtěly a mohly připomenout události nucených migrací.

Tato permanentní výměna prostřednictvím spolupráce by v ideálním případě měla vést k institucionalizaci kontaktů, jež by vytvořily prostředí pro úzkou obsahovou spolupráci, která je explicitně zamýšlena v zákonu o nadaci (§ 16 odst. 2 věta 5). Na tomto kooperativním základě by bylo možné upozorňovat návštěvníky berlínské výstavy na jiná místa, kde jsou vzpomenu ty události nucených migrací. Na jiných výstavních místech by se zároveň dalo poukazovat na berlínskou instituci »Nadace útěk, vyhnání, smíření«.

Díky topografickému zaměření by v tomto duchu například mohlo dojít k realizaci historických dílen, systematických projektů zaměřených na pamětníky a orální historii

(srov. zákon o nadaci § 16 odst. 2 věta 4) spolu se zmíněnými kooperačními partnery. Ty by se navíc daly doplnit o společné, etnologicky inspirované prohlídky každodenních a symbolických znamení v městském prostoru, která jsou spojená s různými vrstvami (nucených) migrací: např. městských částí, ulic, domů, trhů, náměstí, kostelů a památníků.

Kooperací vzniklá síť kontaktů může navázat na již fungující vědecké kontakty. Ve spojení s jinými partnery má nadace tímto způsobem možnost převzít funkci evropské platformy nabízející univerzitním seminářům, multinacionálním letním školám, skupinám žáků a mládeže stejně jako členům občanskospolečenských iniciativ místo ke společnému vzdělávání a diskusi – k práci na výstavách a s výstavami.